

Wprowadzenie

Pisali o tym mieście i łaciną, i cyrylicą, i szwabica gotycką, dla jednych był to Lwów, dla innych Lwin, Lemberg, Lwibrad, Lowenburg, Leopolis lub zgola Civitas Leonis. Pisali po rusku, po polsku, po francusku, mową Szekspira i Goethego, łaciną, i orientalnym aszharabarem ormiańskim, ale gdy tylko do samej nazwy Miasta dochodzili, nużę im wszystkim jak zawołanie w mig inkaust w miód się przemieniał i nigdy bez jakiejś strzełistej apostrofy, bez przypochlebnego przymiotnika czy zachwyty Lwowa nie zostawili.

Jerzy Janicki: *Lwów – Lwin – Leopolis*¹

¹ *Lwów – Lwin – Leopolis*. Zdjęcia A. Bujak. Tekst J. Janicki. Olszanica 1997, s. 10.

Wstęp

Lwów po polsku, *Львів* po ukraińsku, *Lemberg* po niemiecku, *Львов* po rosyjsku – miasto o niezwykłym kolorycie, pięknej architekturze, burzliwej historii, bogatej tradycji, którą zawdzięcza splataniu się wielu kultur: ukraińskiej, polskiej, ormiańskiej, żydowskiej, rosyjskiej, austriackiej, niemieckiej... Lwów to miasto wspomnień i kontrastów. Łączy się tu nowoczesność i historia, wspomnienia sprzed lat i mile przygody teraźniejszości. Za sprawą owych czynników Lwów nie tylko zajmuje szczególne miejsce w świadomości jego mieszkańców, lecz również zapisuje się trwale w pamięci tych, którzy niegdyś tam mieszkali i tworzyli, oraz tych, dla których wizyta we Lwowie była pojedynczym epizodem w życiu.

Lwów – miasto szczególne, wpisane w pamięć kilku narodowości – stał się dla autorów piszących w różnych językach miejscem ważnym, prowokującym do rozważań o sile i pułapkach pamięci, potrzebie zakorzenienia się, znalezienia bądź wykreowania własnej „małej ojczyzny”.

We Lwowie od stuleci krzyżowały się i nakładały na siebie wpływy literackie, językowe i kulturowe, wytwarzając w efekcie szczególne fenomeny, które dziś składają się na „tekst lwowski”. Jest on z pewnością częścią piśmiennictwa polskiego, ukraińskiego, niemieckiego i żydowskiego. „Tekst lwowski” rozumiem jako otwarty i dynamiczny system, w którym trwale oddziałują na siebie takie jego części składowe, jak tematy, języki, autorzy, motywy, gatunki.

Mówiąc o literackim obrazie takich wielokulturowych miejsc jak Lwów, napotyka się na pewną trudność. Konieczne jest dokonanie wyboru spośród ogromu tekstów, które napisano o tym mieście w różnych okresach i językach. Niniejsza książka jest próbą przybliżenia obrazu Lwowa w wybranych polskich, ukraińskich i rosyjskich utworach literackich powstałych po drugiej wojnie światowej, w XX i XXI wieku, przy czym ich liczba nie jest jednakowa, gdy chodzi o literaturę tworzoną w różnych językach, ponieważ nie wszystkie dyskursy i narracje są równoważne. O Lwowie pisano wiele przede wszystkim w języku polskim i ukraińskim. Z jednej strony jest to jedno z największych centrów kulturalno-politycznych Ukrainy Zachodniej, z drugiej zaś przez sześćset lat Lwów był ośrodkiem, w którym dominował żywioł polski. Uwarunkowania historyczne powodowały, że w ciągu wieków Polacy i Ukraińcy nieustannie walczyli o prawo do Lwowa i jego historii, udowadniając, że jest to tylko „ich” miasto. Dla Polaków Lwów zawsze był miastem polskim, a Ukraińcy byli przez nich postrzegani jedynie jako mniejszość narodowa. Dla Ukraińców natomiast – od momentu powstania – był miastem ukraińskim, które jedynie w pewnych okresach zajmowali Polacy. Obecność Rosjan we Lwowie jest stosunkowo późna i epizodyczna. Przybyli do miasta po drugiej wojnie światowej, kiedy Lwów został odebrany Polsce i włączony do Związku Radzieckiego, i nagle zostali gospodarzami Lwowa. Wywołało to wciąż niegasnące konflikty między Ukraińcami i Rosjanami mieszkającymi we Lwowie, co znalazło również odzwierciedlenie w tekstach literackich.

Za sprawą skomplikowanej historii stosunków polsko-ukraińskich, ale także ukraińsko-rosyjskich, zarówno Polacy, Ukraińcy, jak i Rosjanie w poszczególnych okresach starali się udowodnić, że tylko „oni” mają prawo do

Lwowa, a wszyscy inni są „obcy”, nawet jeśli nie odmawia się im prawa do „lwowskości”. Nieco inaczej sprawa wygląda w przypadku pozostałych narodów zamieszkujących Lwów na przestrzeni wieków, postrzeganych przede wszystkim przez pryzmat „inności”. Najlepszym przykładem są lwowscy Ormianie. Ich swoista egzotyka, niewielka liczba oraz fakt, że nigdy nie pretendowali do bycia gospodarzami miasta w znaczeniu politycznym, czyli nie stanowili zagrożenia, sprawiły, że są akceptowani zarówno przez Polaków, Ukraińców, jak i Rosjan. Dodać należy, że społeczność ormiańska już pod koniec XIX wieku uległa prawie całkowitej polonizacji językowej. Z drugiej strony, Ormianie zawsze zachowywali swoją odrębność religijną, obyczajową i nigdy nie byli postrzegani jako strona w sporze o polskość (czy ukraińskość) Lwowa, dlatego byli akceptowani także przez Ukraińców. Podobnie jest w przypadku Żydów, choć liczebność społeczności żydowskiej i jej losy we Lwowie nie da się porównywać do sytuacji Ormian; nigdy nie dążyli do nazywania Lwowa „swoim” miastem w znaczeniu politycznym czy państwowym. Austriacy i Niemcy, zamieszkujący miasto głównie w okresie habsburskim, także nie stanowili zagrożenia i zawsze postrzegani byli jako „ci z zewnątrz”. Ponadto Lwów czasów austriackich był oazą spokoju tak dla Polaków, jak i Ukraińców, i – mimo faktu, że język polski w okresie habsburskim był językiem lwowskiego „oficjalnego świata” – wszystkie grupy etniczne posiadały względnie równe prawa, każdy miał swoje miejsce, w mieście panował ład, spokój i porządek.

Ponadto warto podkreślić, że teksty pisarzy żydowskich czy niemieckich nigdy nie miały „wartości naddanej”, patriotyczno-nostalgicznej, tak charakterystycznej dla narracji polskiej i ukraińskiej (ale częściowo także i rosyjskiej). Dlatego, biorąc pod uwagę wszystkie te czynniki, w niniejszej książce skupiam się na tekstach autorów polskich, ukraińskich i rosyjskojęzycznych.

Czytając utwory o Lwowie napisane przez twórców należących do tych trzech narodowości, nie sposób nie zauważyć, że przedstawiają one często różne oblicza miasta. Poszczególne pisarze przywiązują inną wagę do tych samych elementów i postrzegają je w odmiennym świetle, co sprawia, że z tych samych części składowych autorzy polscy, ukraińscy i rosyjscy tworzą własny, w pełni oryginalny, obraz Lwowa. Analizowane utwory pokazują, że to właśnie nieukończony proces umacniania się we własnej tożsamości najczęściej uniemożliwia pełną tolerancję wobec odmiennych postaw i poglądów. Tak

będzie w przypadku Ukraińców, konstruujących nowy dyskurs lwowski i ich trudności z wpisaniem w obraz tego miejsca jego przedwojennych polskich czy powojennych rosyjskich mieszkańców, ale także w przypadku Polaków czy Rosjan, próbujących zrozumieć przemiany, jakim ulega w ostatnich latach samo miasto i jego wizerunek. Z drugiej strony, w tych samych tekstach można jednak odnaleźć elementy, które pozwalają mówić o ogólnej tendencji pisania o Lwowie i postrzegania tego miasta.

W szkicach z niniejszej pracy została dokonana analiza literackiego obrazu miasta z zastosowaniem metod filologicznych. Moim celem jest uchwycenie ogólnych dyskursów o Lwowie i tworzenia lub odtwarzania jego mitu/mitów oraz przeanalizowanie, w jaki sposób autorzy polscy, ukraińscy i rosyjscy odkrywają i postrzegają tę niezwykłą przestrzeń. Nie mniej ważnym aspektem tej publikacji jest również prześledzenie, w jaki sposób problem „obcości”/”inności”, wzajemnego (nie)dostarczenia się znajduje odzwierciedlenie w tekstach literackich, i w jaki sposób autorzy kreują obraz innych narodowości.

Analizie zostały poddane dzieła, które powstały w XX i XXI wieku, po drugiej wojnie światowej. Rozpatrywany okres ma znaczenie kluczowe, ponieważ to właśnie wówczas można najwyraźniej zaobserwować sposoby konstruowania narracji lwowskiej w literaturze różnych narodów. Dlatego ujęcie w ramach tej pracy tekstów literackich, które powstawały w tak długim okresie, uważam za niezbędne, gdyż dopiero na takim tle zrozumiale stają się dyskusje na temat tożsamości lwowskiej.

Podstawowy materiał badawczy stanowi literatura wspomnieniowa, sięgam jednak także po eseje, felietony, teksty publicystyczne, wywiady, zapisy dyskusji. Jestem w pełni świadoma, że w ramach jednej pracy zostały zestawione teksty niewspółmierne pod względem wartości literackiej, należące do odmiennych gatunków (powieść wspomnieniowa, esej, gazetowy felieton...). Niemniej jednak usytuowanie utworów „literatury wysokiej” na tle publikacji prezentujących popularny, powszechnie znany obraz miasta pozwoli w pełni zaprezentować najważniejsze tendencje w sposobie pisania o Lwowie, utarte schematy myślowe oraz metody ich przełamania w literaturze trzech narodowości.

W analizie tekstów, starałam się (tam, gdzie było to możliwe) uwzględniać kontekst, w którym funkcjonują, interpretacje, jakim są poddawane, oraz za-

chodzące między nimi interakcje. Pozwoli to na odtworzenie obrazu Lwowa zakodowanego w zbiorowej pamięci i wyobraźni trzech społeczności zamieszkujących to miasto w XX wieku oraz na ustalenie, jak wzajemne postrzeganie się ich przedstawicieli wpłynęło na literacki obraz miasta. Co więcej, uchwycenie zależności i związków między polskim, ukraińskim i rosyjskim dyskursem pozwoli uchwycić podobieństwa wybranych lwowskich wątków i motywów w literaturach różnych narodów.

Dla literaturoznawcy jest rzeczą oczywistą, że miasto przedstawione w powieści, wspomnieniu czy eseju nie jest faktycznym miastem, tylko pewną jego wizją, że wszystkie dostępne teksty, w danym przypadku o Lwowie, dostarczają tylko pewnej wiedzy o mieście. Ponadto należy dodać, że – w zależności od języka, w którym zostały napisane – przynoszą tylko wizję istniejącą w konkretnej kulturze, reprezentując przy tym różne punkty widzenia – narodowe, polityczne, światopoglądowe. Niemniej warto pamiętać, że – z perspektywy przeciętnego czytelnika – literatura „przedstawia” rzeczywistość, zwłaszcza że w wielu przypadkach autorzy sami podkreślają, iż opisują miasto „realne” – przywołują konkretne miejsca, wydarzenia, osoby. Nierealność takich ambicji traci znaczenie wobec umowy między autorem a czytelnikiem: autor wiernie opisuje zapamiętane miejsce, a czytelnik wierzy, że „było to właśnie tak”². Na taki stan rzeczy zwraca uwagę Katarzyna Kotyńska, pisząc o tekstach „lwowskich”. Badaczka zaznacza, że:

wiara odbiorcy w prawdziwość przedstawionego świata ma [...] duże znaczenie, mimo że bezpośrednio dotyczy tylko pewnej grupy tekstów: polskich oraz ukraińskich wspomnień, autobiografii oraz tradycyjnego, ustnego przekazu o „polskim/ukraińskim Lwowie”. Taki sposób odbierania świata przedstawionego bywa jednak rozciągany również na eseje, a nawet na gatunki fabularne³.

Wiara w „prawdziwość” świata przedstawionego – zarówno od strony czytelnika, który jest końcowym odbiorcą tekstu, jak i czytelnika, który staje się później autorem innego tekstu – powoduje, jak się okaże, różne skutki. Ta bardzo ciekawa perspektywa odsłania się podczas analizy literackiego obrazu Lwowa, zakodowanego w utworach pisarzy różnych narodowości.

² Por. m.in.: R. Barthes: *Wykład*. Przel. T. Komendant. „Teksty” 1979, nr 5, s. 16; H.R. Jauss: *Estetyka recepcji i komunikacja literacka*. Przel. B. Przybyłowska. W: *Antologia zagranicznej komparatystyki literackiej*. Red. H. Janaszek-Ivaničková. Warszawa 1997, s. 164–176.

³ K. Kotyńska: *Esejści o Lwowie. Pamięć, sąsiedztwo, mity*. Warszawa 2006, s. 16.

Tak zarysowane pole badawcze wymaga użycia narzędzi komparatystycznych. Należy zauważyć, że *komparatystyka* to raczej nazwa bardzo szerokiego pola badań niż konkretnej metody. Henryk Markiewicz zaznacza: „komparatystyka literacka czyli literatura porównawcza to dziedzina nauki o literaturze, badająca: podobieństwa, różnice, związki literackie różnych narodów i krajów, czyli zestawiająca i porównująca teksty literackie różnych kultur”⁴.

Warto w tym kontekście przywołać także definicję Henry’ego Remaka, zgodnie z którą:

Komparatystyka literacka to badanie literatury wykraczające poza granice jednego poszczególnego kraju i badanie związków między literaturą z jednej strony a innymi dziedzinami wiedzy i świadomości [...] z drugiej strony. Krótko mówiąc, jest to porównywanie jednej literatury z inną albo innymi i porównywanie literatury z innymi sferami ekspresji humanistycznej⁵.

Istnieją dwa podstawowe kierunki tak zdefiniowanych badań porównawczych. Po pierwsze, analiza występujących między tekstami zależności genetycznych. Pod tym pojęciem rozumiem wpływy i nawiązania do wcześniejszych utworów, utartych sposobów myślenia, stereotypowych wyobrażeń oraz mitów. Wspólny dla wszystkich omawianych dzieł temat – Lwów – zachęca do poszukiwania takich samych punktów wyjścia. Drugi kierunek komparatystyki, o którym pisze Remak, to badanie zależności typologicznych, rozumianych głównie jako poszukiwanie i analizowanie zachodzących między tekstami podobieństw i różnic w zakresie motywów, tematów i wątków. Zależności takie są niezależne od bezpośrednich kontaktów, zapożyczeń i wpływów literackich.

Wszystkie omawiane w tej pracy teksty są poświęcone Lwowowi, budują bądź przedstawiają mit albo nawet mity tego miasta. Trudno tu mówić o bezpośrednich zależnościach między nimi, gdyż powstawały we wzajemnej izola-

⁴ H. Markiewicz: *Komparatystyka*. W: *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*. Red. J. Krzyżanowski i in. T. 1. Warszawa 1984, s. 463.

⁵ H. Remak: *Literatura porównawcza – jej definicja i funkcja*. W: *Antologia zagranicznej komparatystyki literackiej*. Red. H. Janaszek-Ivaničková. Warszawa 1997, s. 25. Przywołuję tu tylko najbardziej znane definicje określające zakres badań literaturoznawstwa porównawczego. Szczegółową klasyfikację i podziały wewnątrz tej dyscypliny znaleźć można np. w: H. Markiewicz: *Zakres i podział literaturoznawstwa porównawczego*. W: idem: *Nowe przekroje i zbliżenia*. Warszawa 1974, s. 410–421; H. Janaszek-Ivaničková: *O współczesnej komparatystyce literackiej*. Warszawa 1980; *Komparatystyka dzisiaj. Zagadnienia teoretyczne i ogólne*. Red. E. Szczęsna, E. Kasperski. Kraków 2010.

cji. Dlatego dążę do odnalezienia cech oraz motywów, które łączą te utwory w pewien ogólny „tekst lwowski”.

Zapisywanie miejsca, pamięć i mit

Badacze terytorium miasta, ze względu na jego wieloaspektowy i wielowymiarowy charakter, uwzględniają w swych pracach różne problemy współczesności – globalizację, wielokulturowość i transkulturowość, konflikty kulturowe, problemy tożsamości, hybrydyzacji, pamięci i historii, jak również rzeczywistość wirtualną i cyberprzestrzeń⁶. Przestrzeń miejska zajmuje istotne miejsce nie tylko w naukach filozoficznych, socjologicznych czy antropologicznych, ale także w nauce o literaturze⁷.

Złożoną zależność pomiędzy miastem a literaturą opisywano na wiele sposobów i z różnych perspektyw. Jako jedną z najbardziej interesujących należy uznać koncepcję Władimira Toporowa, przedstawiciela rosyjskiej szkoły semiotycznej⁸. Toporow wskazał na nierozzerwalną więź między miastem a „jego” tekstem, a zwłaszcza na obustronny wpływ, jaki na siebie wywierają. „Miasto i jego tekst są powiązane pewnym jednolitym, lecz skierowanym w obu kierunkach procesem osmotycznym i dlatego równie trudno jest powiedzieć ostatecznie [...], co tekst zawdzięcza miastu i – częściej – co w mieście jest z jego tekstu”⁹. Warto także podkreślić, że w tej relacji zostaje podtrzymana

⁶ Zob. E. Rybicka: *Geopoetyka (o mieście, przestrzeni i miejscu we współczesnych teoriach i praktykach kulturowych)*. W: *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*. Red. M.P. Markowski, R. Nycz. Kraków 2012, s. 472.

⁷ Należy wymienić tu choćby następujące opracowania: A. Wallis: *Miasto i przestrzeń*. Warszawa 1977; L. Benevolo: *Miasta w dziejach Europy*. Przel. H. Cieśla. Warszawa 1995; *Pisanie miasta – czytanie miasta*. Red. A. Zeidler-Janiszewska. Poznań 1997; *Przestrzeń, filozofia, architektura. Ośiem rozmów o poznawaniu, produkowaniu i konsumowaniu przestrzeni*. Red. E. Rewers. Poznań 1999; W. Toporow: *Miasto i mit*. Przel. B. Żylko. Gdańsk 2000; E. Rybicka: *Modernizowanie miasta. Zarys problematyki urbanistycznej w nowoczesnej literaturze polskiej*. Kraków 2003; *Miasto. Przestrzeń, topos, człowiek*. Red. A. Głęń, J. Gutorow, I. Jokiel. Opole 2005; *Miasto w sztuce – sztuka miasta*. Red. E. Rewers. Kraków 2010; E. Rewers: *Miasto – twórczość. Wykłady krakowskie*. Kraków 2010; *Od poetyki przestrzeni do geopoetyki*. Red. E. Konończuk, E. Sidoruk. Białystok 2012; B. Jałowicki: *Czytanie przestrzeni*. Kraków–Rzeszów–Zamość 2012; E. Rybicka: *Geopoetyka (o mieście, przestrzeni i miejscu we współczesnych teoriach i praktykach kulturowych)*. W: *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*. Red. M.P. Markowski, R. Nycz. Kraków 2012, s. 471–490; E. Rybicka: *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*. Kraków 2014. To tylko przykładowe prace.

⁸ Zob. W. Toporow: *Miasto i mit...*

⁹ Ibidem, s. 85.